

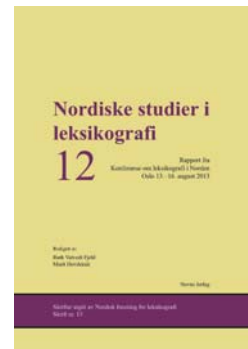
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Om (bristende) bruklighetsstruktur i SAOB

Forfatter: Anki Mattisson

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 12, 2013, s. 327-340
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Oslo 13.-16. august 2013

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi 2014

Betingelser for bruk af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Om (bristande) bruklighetsstruktur i SAOB

Anki Mattisson

The Swedish Academy Dictionary (SAOB) is a historic descriptive dictionary. The period described is 400-500 years, depending on the volume. From the beginning in 1884 plenty of use markers have been in use, as well as a lot of additional qualifications. The use markers can be placed in the beginning or in the later part of the definition, within or without brackets and in full text or condensed (e.g. technical markers). The markers often seem to be a part of the definition. This article deals with the lack of structure and the obsolete system of use markers. This ought to be changed in an updated version of the dictionary.

1. Inledning

Om man slår upp ett huvudord i SAOB på nätet och läser den «finstilta» texten längst upp till höger på skärmen får man veta vilket år det aktuella häftet lämnade trycket. Vill man veta samma sak i den tryckta upplagan måste man leta upp tryckarkets början där datum för tryckning respektive slutredigering står. Det är en viktigare uppgift än man tror, i synnerhet om man är intresserad av ett ords eller en betydelses bruklighet och stil.

Ett ord som åsatts markören «starkt arkaiserande, numera knappast br.» år 1932 är sannolikt obrukligt idag. Ett ordboksprojekt som hållit på i 125 år och ännu inte avslutats kan inte ha enhetliga markörer som under hela den långa tiden avser eller har avsett samma sak. Språket är alltför dynamiskt för detta, och både skriftspråket och talspråket har sannolikt utsatts för större förändringar under 1900-talet än någonsin tidigare. Till detta kommer att det är fem generationer redaktörer som redigerat, och de har utan tvekan haft olika bildning, utbildning, geografisk hemvist och inte minst referensramar. För att inte tala om tillgång till olika medier.

När SAOB planerades på 1880-talet var avsikten att göra ordboken till en normerande diakronisk samtidspråklig ordbok. Idag, efter drygt 100 år, är ordboken snarast på väg att bli en diakronisk historisk ordbok. Svenska Akademien har fattat ett principbeslut om en uppdatering efter Ö. Det sannolika är att ordboken efter uppdateringen kommer att täcka de 500 åren mellan 1521 och 2020. Första upplagan kommer alltid att ligga sökbar på nätet i sin ursprungliga form och en andra upplaga uppdateras (med successiv utläggning på webben). Nya ord och nya betydelser ska naturligtvis läggas till, men i vilken utsträckning struktur, definitionsspråk, de diasystematiska markörerna (se Svensén 2004: 378 f.) m.m. ska uppdateras och om nya källor ska tillkomma vet redaktionen inte än. Ständige sekreteraren ska utreda frågan och lägga fram ett förslag inom en inte alltför avlägsen framtid. Naturligtvis funderar vi som dagligdags arbetar i projektet också. Vi är fullt medvetna om att det inte är aktuellt med en ny ordbok som får ta sina 100 år och kosta en miljard (som första upplagan har gjort hittills). Det viktiga är att det blir en historisk ordbok i digital form värd namnet med god läsbarhet och användbarhet, bl. a. genom möjlighet att dölja delar (t.ex. formparentes eller undermoment) för att ge en bättre överblick över långa artiklar.

Med mitt bidrag vill jag visa dels hur föråldrade bruklighets- och stilmarkörerna i SAOB är, dels hur den bristfälliga strukturen ter sig. Inför en kommande uppdatering sneglar vi alla på Oxford English Dictionary (OED) på nätet, och detta med vetskapen om att även den första generationen SAOB-redaktörer hade OED:s föregångare NED som mönster.

2. Bruklighet och stil

Att Theodor Wisén och K.F. Söderwall var väl förtrogna med dr Murrays arbete med New English Dictionary (NED; idag: OED) när planen för en Svenska Akademiens ordbok 1883 lades fram för akademiledamöterna är sannolikt. Murray hade kallats till tjänsten som huvudredaktör för det avstannade projektet 1876, och den plan som han gjorde torde snabbt ha spritts till de etablerade europeiska lexikograferna, till vilka ju Söderwall hörde. Wiséns plan för SAOB i det handskrivna skick som den lämnades in till Akademien följer Murrays på i stort sett varje punkt (se Hjelmqvist 1896: 91 ff.).

Det normala är att markeringar för bruklighet och stil kondenseras i tryckta ordböcker. Den vanligaste formen av kondenserad markering är en standardiserad förkortning av den typ som redan Dalin använde i Ordbok öfver svenska språket (1850-53), som t.ex. fam[iljär], bib[lisk stil], prov[insiell]. Och det var en sådan uppsättning kondenserade markörer som valdes till NED. NED har ganska få (tolv) markörer och de är trots det korta formatet tydliga och väl synliga för användaren

genom att de är kursiverade. Några exempel: *arc[haic]* 'ålderdomlig', *erron[eous]* 'felaktig, oriktig', *joc[ular]* 'skämtsam', *obs[olete]* 'obsolet, föråldrad, omodern', *occas[ionally]* 'tillfällig, enstaka'. De åtföljs emellanåt av ett «now», vilket torde ha utgjort mönster för SAOB:s «numera».

SAOB:s upphovsmän valde en helt annan väg, nämligen tolv (12) markörer för bruklighet gällande uttryckssidan, två (2) markörer för bruklighet gällande innehållssidan och 18 markörer för stil inklusive dialekt samt modifieringar (i sht (= i synnerhet), nästan, bl. (= blott) m.fl.). Någon kondensering var det egentligen inte fråga om mer än för några förkortningar som «ä. » för äldre och «br. » för bruklig. Den enda grupp som kondenserades var fackbeteckningar som också – i likhet med NED – kursiverades.

Systemet för markörer i SAOB kan i korthet presenteras så här:

A: initialt efter momentbeteckningen parentes om uppgifter om bruklighet och stil i samma typsnitt och storlek som definitionstexten.

Ex.: **SPÖRJA** (S 10637, 1986)

I 1) (†) om hund: spåra upp (villebråd).

I 2) (med ålderdomlig prägel) gm en fråga l. frågor begära upplysning(ar) l. besked, framställa en fråga l. frågor, fråga.

B: längre brukligheter i slutet av en definition, mestadels inom parentes men inte alltid. Oftast handlar det om att definitionen börjar med en obruklig betydelse för att glida över i en mer bruklig eller fullt bruklig betydelse.

Ex.: **SKÖR** (S 6163, 1976)

3) [...] otuktig l. liderlig l. okysk o. d.; utom i ssgrna
SKÖR-LEVANDE o. **-LEVNAD** numera bl. ngn gg skämts.
l. arkaiserande.

C: kursiverad fackbeteckning (förkortad och utan eller med parentes).

Ex.: **TUBULERA** (T 3060, 2009)

1) i sht *kem.* förse (kolv l. retort o. d.) med rör.

Ex.: **TVILLING** (T3287, 2009)

2 b) (i fackspr., särsk. *mineral.*) om (l. elliptiskt för) tvillingkristall.

D: bruklighetsmarkering inom parentes (oftast †) + kursiverad fackförkortning. Denna typ är slopad sedan slutet av bokstaven S.

Ex.: **KROMATIK** (K 2884, 1938)

1) (†) *konst.* färglära; konsten att blanda färgerna.

I stället för att besluta om sådana traditionella förkortningar som sedan relativt lång tid var etablerade inom lexikografin kom SAOB:s redaktion alltså att blanda ett kondenserat markerings-system med ett fulltextsystem. Olika markörer kunde och kan kombineras tämligen fritt och modifieras. I princip alla bruklighetsuppgifter kunde också sättas ut i huvudet tillsammans med uttal, stavning och böjningsformer. En sökning i nuvarande SAOB på nätet efter diasystematiska markörer visar att det förekommer ca 4 500 olika markörer.¹ Av dessa är 3 200 eller ca 75 % unika

1. Tack till Rudolf Rydstedt, Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, för sökning av bruklighetsmarkörer i OSA åt mig.

MATTISSON

markörer av typen (numera föga br. o. med en viss ålderdomlig anstrykning). Några andra exempel på några markörer av det vidlyftigare slaget:

HISTRION (H 972, 1931)

(numera dels arkaiserande, i fråga om ä. förh., dels nedsättande, föga br.).

REDLIG (R 592, 1956)

(utom i vissa trakter bygdemålsfärgat numera bl. med ålderdomlig prägel, i sht i vitter l. högre stil) **REDELIG**.

RÄT-BÄNK (R 3991, 1961)

(i fackspr., utom i vissa trakter, bygdemålsfärgat, numera föga br.).

Med undantag för fackbeteckningarna och korset för obruklighet kan man säga att SAOB:s markeringssystem är en integrerad del av definitionstexten. Markeringar kan förekomma i stort sett överallt. Eftersom platsen för markören inte är bestämd och eftersom en markör initialt kan ha eller inte ha parentes uppfattas den inte alltid som en markör. En definition kan dessutom börja med en parentes som ringar in sfären eller regionen eller dylikt för ett ords betydelse, vilket lätt kan uppfattas som en bruklighetsmarkör (och delvis är det).

3. Varför blev markeringsystemet så här?

Uppgifterna om ordens bruk i SAOB är detaljerade, t.o.m. «i överkant specificerade» (Hast 1993: 74). Beteckningarna i det subtila systemet var inte valda på måfå utan med omsorg, skriver Loman (1986: 116). Upplysningarna är på ett ovanligt sätt integrerade i den semantiska och syntaktiska beskrivningen. Området för ord, former och ordbetydelser, som räknas som fullt brukliga och vanliga i allmänspråket, behandlas snävare i SAOB än i t.ex. OED (Ekbo 1965: 28 f.). SAOB:s bruklighetsuppgifter blir ofta föremål för intern diskussion på grund av både individuella ställningstaganden och svårigheter att tolka reglerna. I de tryckta böckerna är, skriver Ekbo, markörerna ett uttryck för en bedömning inom en arbetskår som ägnat dessa frågor ett omfattande intresse. Det skulle jag kalla ett understatement om något.

Min teori är att markeringsystemet hänger samman med det dubbla syftet med SAOB, dvs. att ordboken skulle vara både deskriptiv och normativ. Definitionen av allmänspråket eller normalspråket i SAOB är ganska allmänt hållen: «sådan [språk] som i högre grad kunnat anses vara gemensamt för ett betydande antal bildade svenskar från olika delar av landet» (Söderwall 1893: 2). Här står inget om vårdat språk. Det kommer i stället fram när markörernas uppgift beskrivs. De avskiljer «genom vissa tecken eller uttryck det föråldrade, det oriktiga, det ovanliga, det vardagliga eller det någon stilart eller yrkesterminologi tillhöriga från det, som nu för tiden kan allmänt brukas i vårdadt språk». Ett av ordbokens syften är att «verka för riktig användning af vårt modersmål i tal och skrift». Det sägs alltså uttryckligen att ordboken inte bara skulle vara deskriptiv utan också normativ och behandla både talat och

skrivet språk (se vidare Larsson 2012: 385 f.). Det normativa kommer till uttryck i äldre band också genom markörer som «i vårdat språk», «i vårdat talspråk» och «klandrat språk».

Det var sannolikt den normerande aspekten som kom att präglade SAOB:s markeringssystem. Det normativa lyftes fram av Söderwall och ännu för 50 år sedan när SAOB-användare och studenter fick sin första vägledning till SAOB var det ett framträdande drag. Sven Ekbo (1965: 27 ff.) menade att genom de detaljerade bruklighetsuppgifterna lämnar SAOB värdefulla bidrag till kännedomen om vad som vid tryckningen av ett visst häfte eller ark anses eller ansetts riktigt eller användbart eller mindre eller alls icke acceptabelt. Därför, menade han, kunde SAOB ses som ett fortlöpande väsentligt bidrag i språkvårdsdebatten.

Vad som mig veterligt aldrig har påpekats är att ett så detaljerat markeringssystem som SAOB:s egentligen kräver ständig uppdatering. All denna information har ett bästföre-datum. Om hela SAOB i likhet med Dalins ordbok getts ut under en begränsad tid, t.ex. 20 år, hade upplysningarna haft stort värde och varit användbara – om än för en avgränsad tid. Nu har vi bl. a. ca 40 000 ord och betydelser som har en bruklighet som börjar med «numera», och detta redan från bokstaven A som trycktes mellan 1893 och 1903.

4. Föråldrade markörer

Det är naturligt att den diasystematiska informationen åldras, i synnerhet i en diakronisk samtidspråklig ordbok av SAOB:s

typ. Ord och betydelser får ibland nytt liv eller dör, och det bör komma till uttryck vid en uppdatering. Ibland har tidigare redaktioner haft för lite material (språkprov) att göra sina bedömningar på och därför satt en markör på ett ord eller en betydelse som idag uppfattas som helt fel. Några exempel ska nämnas:

HÄVA (H2191, 1932)

2) (numera nästan bl. dels vard., ofta bygdemålsfärgat, dels i vitter stil, ålderdomligt) kasta l. vältra l. vräka l. störta (ngn l. ngt ngnstädes).

PRIVET (P1910, 1954)

(utom bygdemålsfärgat i vissa trakter numera bl. med ålderdomlig l. skämts. prägel) avträde (se d. o. 6), avträdeshus, dass.

I det första exemplet har vi en lång markör innehållande flera olika stilinskränkningarna med modifieringarna «numera nästan bl.» och «ofta». Om detta moment hos **HÄVA** skulle skrivas idag skulle ordet stå utan markör, dvs. betraktas som fullt brukligt.

1954 betraktades **PRIVET** som dialektalt och skämtsamt. När artikeln skrevs medtogs dock belägg som visade att ordet på 1940-talet förekom i (arkeologiskt och konstvetenskapligt) fackspråk, och troligen skulle markören idag bli «numera mindre br.» eller «i sht i fackspr.».

Flera stilmarkörer som t.ex. «i bibelpåverkat spr.», «i högre stil» och «i vitter stil» lämnar sannolikt många användare i sticket. Bibeln är långt mindre känd än tidigare, och dessutom har vi i Sverige en ny bibelöversättning, som enligt direktiven 1975 inte skulle utföras «i någon mer eller mindre särspråklig

bibelstil av genomgående högtidlig karaktär» (Albrektsson & Åsberg 1996: 55). I SAOB finns ca 11 000 ord och betydelser som markerats «i vitter stil». Idag vet inte många vad som menas med «vitter stil», och dessvärre tror jag inte att alla redaktörer som använt markörerna heller har varit säkra på innebörden. Ordet *vitter* används idag huvudsakligen i tidningarnas dödsrunor för att karakterisera någon lärd professor – och i tal och skrift av ledamöter av Svenska Akademien.

Markören «i vitter stil» är ett exempel på en tidsbunden markör, knuten dels till SAOB-projektets start i slutet av 1800-talet, dels till det då befintliga skönlitterära källmaterialet. Litteraturen dominerades av de välkända 1700- och 1800-talsförfattarna, dvs. de vittra. Med åren har materialet ökat flerfaldiga gånger och den stil som kallas vitter läses knappast längre. Även om ett ord som **PEJLA** i betydelsen 'mäta l. undersöka l. sondera l. utforska' (P 540) första gången förekom i Polyfen från 1812 kan man inte säga att ordet har vitter prägel idag (och kunde det nog knappast heller 1952 när häftet i fråga trycktes).

5. Bruklighetsstruktur

Dagens SAOB har en struktur som hänför sig till senare hälften av 1800-talet. Strukturen är inte homogen; de tio första banden skiljer sig mest från de övriga. De omfattande och utspridda diasystematiska markörerna ger intryck av att sakna struktur i dagens mening – med undantag för de kondenserade och kursiverade fackbeteckningarna. I den digitala ordboksvärlden är det

idag självklart med en artikelstruktur som gör att användaren alltid hittar den information som han eller hon söker på samma ställe. All information, inklusive markörerna, förväntas komma i en fast ordning och med så enhetlig utformning som möjligt. Bruklighets- och stilmarkörerna ska helst vara få och lättolkade.

SAOB behöver en ny struktur med kondenserade och sökbara markörer. En invändning som jag har hört ett par gånger är att de nuvarande markörerna är tidstypiska och en del av charmen med SAOB. Denna synpunkt tillgodoses genom att första upplagan kommer att finnas både i tryckt och digital form. Några lexikografer, däribland Bo Svensén (2004: 380), menar att behovet av markörer inte är så stort i enspråkiga ordböcker därför att definitionsspråk och källspråk är desamma, men det gäller knappast diakrona historiska ordböcker. Användaren av en historisk ordbok som täcker 500 år behöver en viss vägledning. Vi torde inte kunna förvänta oss bättre läskunnighet av äldre texter om 50 år än idag. Det språk som beskrivs är inte bara dagens allmänspråk, det är flera hundra års, och det är inte bara döda ord och betydelser som bör markeras. Skillnaden mellan t.ex. (förr), som handlar om innehållssidan, samt (ålderdomligt) och (numera mindre br.), som handlar om uttrycksidan, bör upprätthållas som idag, liksom ett litet antal stilmarkörer.

Sammanfattningsvis: Den nuvarande bruklighets- och stilinformationen i SAOB saknar egenskaper som ett modernt markeringsystem bör ha och utgör närmast en del av betydelsebeskrivningen. Den är detaljerad och tidsbunden, vilket gör det nödvändigt att vid en uppdatering av ordboken också åtgärda denna information. Skulle markörerna utformas som idag, skulle det ta alldeles för mycket tid i anspråk och värdet av sådan information är nog – som framgått – tämligen begränsat. Flera markörer för bruklighet och stil bör bytas ut och konden-

seras för att användare lätt ska förstå till vilken sfär eller period ordet ska hänföras. Markörerna måste också få ett tydligt innehåll. Och – inte minst – bör de placeras på ett och samma ställe i strukturen. När det gäller ordböcker är placeringen och utformningen av vissa element i artikelstrukturen av största vikt. Både redaktören och användaren ska känna igen sig.

Litteratur

Ordböcker

Dalin, A. F. (1850-55): *Ordbok öfver svenska språket*.

Stockholm. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet: Svenska skrifter 91.).

NED = James A. H. Murray et al. (red.) (1884-1928): *A New English Dictionary on historical principles*. Oxford.

OED = J. A. Simpson & E. S. C. Weiner (1989): *The Oxford English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.

OSA = Om Svar Anhålles. SAOB på nätet. <<http://g3.spraak-data.gu.se/saob/>>

SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien* (1893 ff). Lund.

Annan litteratur

Albrektsson, Bertil & Åsberg, Christer (1996): *Det nya Gamla*

- testamentet: från forntida hebreiska till nutida svenska.*
Stockholm: Svenska bibelsällskapet.
- Ekbo (1965) = Sven Ekbo & Bengt Loman: *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok*. Stockholm: Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 32.
- Hast, Sture (1993): SAOB och dess likar. De fyra stora historiska nyspråkliga germanska ordböckerna. En kort redogörelse och jämförelse. I: *Ord och lexikon. Festskrift till Hans Jonsson 10 juni 1993*. Stockholm: Norstedts.
- Hjelmqvist, Theodor (1896): *Några anteckningar om de historiska ordböckerna i Tyskland, Holland och England*. Lund: C. W. K. Gleerups förlag.
- Larsson, Lennart (2012): Varför inte dub(b)lettformer? Om SAOB som normativ ordbok. I: B. Eaker, L. Larsson & A. Mattisson (red.): *Nordiska studier i lexikografi 11. Rapport från Konferensen om lexikografi i Norden. Lund 24-27 maj 2011*. Lund: Svenska Akademiens ordboksredaktion, 385–395.
- Loman, Bengt (1986): En Inrättning, ägnad endast till Språkets förbättring. I: S. Allén, B. Loman & B. Sigurd: *Svenska Akademien och svenska språket: tre studier*. Stockholm: Norstedts, 1–141.
- Svensén, Bo (2004): *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik* (2 omarb. och utökade uppl.). Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Söderwall, K. F. (1893): [Företal till första häftet av SAOB]
Lund.

MATTISSON

Anki Mattisson
ordbokschef, docent
Svenska Akademiens ordbok
Dalbyvägen 3
SE-224 60 Lund
anki.mattisson@svenskaakademien.se